УДК 159.922.4

Т. В. Дегтяренко, д-р мед. наук, проф.,
І. М. Лєсньова

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна

УДК 159.922.4
Т. В. Дегтяренко, І. М. Лєсньова
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна
У статті проаналізовані сучасні уявлення щодо етнічної ідентичності особистості й етнічної ідентифікації як складних психічних процесів належності людини до певного етносу. Окреслені методологічні підходи до дослідження етнічної ідентичності особистості, а саме: онтолого-історичний, гносеологічний, екзистенційно-гуманістичний, етнополітичний, соціокультурний, індивідуально-типологічний, вітакультурний (метапідхід) і духовно-релігійний. Підкреслена необхідність подальшої розробки проблеми етнічної ідентичності особистості з концептуальних позицій філософії постмодернізму.
Ключові слова: етнічна ідентичність особистості, методологічні підходи до дослідження.

UDC 159.922.4
T. V. Degtyarenko, I. M. Lyesnyova
METHODOLOGY OF STUDY OF ETHNIC IDENTITY OF THE PERSON
K. D. Ushinskyy South-Ukrainian National Pedagodical University, Odessa, Ukraine
The authors analyzed the current understanding of the ethnic identity of the person and ethnic identity as complex human mental processes referring to a specific ethnic group. There are underlined methodological approaches to the study of ethnic identity cards, namely ontologic-historical, epistemological, existential-humanistic, ethno-political, socio-cultural, individual-typological, vitacultural (meta-approach), and spiritual-religious. There are underlined the need for further development of the conceptual problems position in postmodern philosophy.
Key words: ethnic identity of the individual, methodological approaches to the study.

Ідейною першоосновою й головною сутністю антропології та гуманістичної психології є дослідження проблеми етнічної ідентичності особистості як інтегральної риси людини. Зазначена проблема розглядається як предмет теоретико-методологічного аналізу і зводиться до розуміння того, що представник певного етносу має значний потенціал можливостей, пов'язаних із самоусвідомленням, саморозкриттям і самовдосконаленням своєї індивідуальності у призмі етнічної ідентичності особистості.

За умови антропологічної кризи сьогоденність XXI ст., з одного боку, характеризується відродженням етнічної самосвідомості, підвищенням ролі етнічності в суспільних процесах, інтересу до мови, культури і традиційного способу життя, а з другого — певною стандартизацією соціальних умов буття і посиленням однаковості у зв'язку з переміщенням потоків людей, товарів, інформації, технологій, що формує єдину загальнолюдську культуру. Усвідомлення себе як члена певного етносу дозволяє людині відчути захищеність, оскільки етнос є первинною великою групою єднання індивідів за етнічною належністю. Таке усвідомлення неможливе у відриві від особистості індивіда, який належить до певної етнічної групи, і саме своєрідний онтолого-історичний процес формує таке соціокультурне й індивідуально-типологічне утворення, як **етнічна самосвідомість**.

Сьогодні у нашій державі етнічне відродження проходить досить інтенсивно, і це зумовлено, з одного боку, загальносвітовими тенденціями інтеграції та дезінтеграції, а з другого — цей процес синхронізується з трансформаційним періодом розвитку всього українського суспільства. Особливість соціальної трансформації полягає у поєднанні колишніх і нових інституційних, культурних, ціннісно-моральних і поведінкових норм у сучасному суспільстві. За таких обставин визначається специфіка зростання етнічного чинника як необхідної умови адаптації особистості до но-

вих життєвих і соціальних реалій, а також можливих проявів негативного етнічного втілення.

Отже, актуальність дослідження проблеми етнічної самосвідомості зумовлена цілим комплексом соціальних обставин та індивідуально-типологічних ініціацій, які перебувають у різних площинах сучасної багатокультурної людської спільноти. По-перше, проблема етнічного самоусвідомлення співзвучна актуальним проблемам сучасного буття людини, науки, культури, суспільства (але як ніколи її розробка апелює до людського фактора), глибинним проявам особистості, що задають цілісну картину своєрідного сприйняття світу індивідом. По-друге, необхідність обговорення проблеми етнічної самосвідомості зумовлена принципово новою роллю етнічної складової у процесі соціальної еволюції, пов'язаної з глобальними змінами, які відбулися у світовому просторі, глибокою цивілізаційною та світоглядною кризою епохи, а також нестійкістю багатьох сфер сучасного соціокультурного співтовариства. По-третє, зростання наукового інтересу до дослідження проблеми етнічної самосвідомості за умов етнічної різноманітності зумовлене активним розвитком взаємодій у біосоціальних системах людства, що відкриває нові межі спілкування, змінює реальну картину світу в цілому, прискорює процеси ідентифікації й етнічного самовизначення особистості.

Мета — визначити сучасний стан дослідженості проблеми етнічної ідентичності особистості та методологічні підходи до її подальшої розробки.

Відповідно до поставленої мети в даній роботі обговорюються такі проблемні питання:

1) існуючі в сучасній антропологічній і психологічній науках уявлення про етнічну ідентичність особистості й етнічну ідентифікацію;

2) методологічні підходи до дослідження проблеми етнічної ідентичності особистості у концепті універсальних положень філософії постмодернізму.

Проблема визначення етносу є наріжною в різних галузях гуманітарних і антропологічних знань. Термін «етнос» використовується в етнологічній літературі досить давно, проте наукове осмислення його як спеціального поняття на позначення особливої спільноти людей відбувалося протягом останніх десятиліть у результаті загострення уваги до проблем етногенезу, етнічної історії, психології та етнолінгвістики. Але й нині немає остаточного загальноприйнятого тлумачення цього терміна.

У зв'язку з дефініцією етносу розглядається не менш дискусійна і складна проблема етнічної ідентичності, або етнічності, як категорії, що визначає наявність відмінних та інтегруючих рис певних етнічних груп. Термін «етнічність» запозичено із західної етнології, де перевагу у визначенні цього поняття здебільшого надано специфіці культурних рис етнічної групи. У вивченні етнічності значну роль відіграли наукові праці норвезького вченого Ф. Барта, який вважав, що ознаки етнічних груп не можна обмежувати лише культурними, оскільки етнічні групи визначаються характеристиками власного самоусвідомлення, тобто такими, з якими ідентифікують себе люди.

Етнічна ідентифікація особистості передбачає обов'язкове етнічне самоусвідомлення як відносно стійку систему свідомих уявлень індивіда на рівні віднесення себе до певного етносу. Наявність етнічного почуття — свідомого або неусвідомленого відчуття своєї належності до певного етносу, його культури викликає гордість за свій народ, любов до Вітчизни, емоційно позитивне сприйняття явищ своєрідної етнічної культури, інтересів свого народу, навіть готовність до самопожертви заради свого народу, але ці почуття можуть поєднуватися з екстремальним, гіпертрофованим почуттям переваги власного народу над іншими, ненависті до чужих етносів, прагнення до їхнього підкорення й навіть знищення. На думку переважної більшості етнологів, головною диференційною рисою етносу є культура в широкому її розумінні, що являє собою збереження у колективній пам'яті символьних способів матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також засобів колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи.

У сучасній етнології існує думка про наявність статичних і динамічних рис психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися знову. До статичних компонентів психології етносу належать етнічний характер, темперамент, етнічна свідомість, менталітет народу.

Етнічний характер — сукупність найбільш виражених особистісних ознак (фізичних і духовних) психічної сфери індивідів, які є представниками певного етносу. Це поняття віртуальне й узагальнене, адже психіка кожної людини індивідуалізована. Однак етнічний характер усталюється, на відміну від інших властивостей особистості, за найбільш яскравими психологічними якостями, які притаманні певному етносу. Етнічний характер особи виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки та формується на підставі стереотипізації рис характеру представників своєрідного етносу. Слід зауважити, що риси етнічного характеру можуть модифікуватися, вони динамічні, проте їхня динамічність реалізується протягом тривалого еволюційного часу, і тому вони здаються чітко фіксованими та закріпленими у психіці індивідів певного етносу. У концепції американської дослідниці Р. Бенедикт прояви етнічного характеру особистості позначені терміном «базова структура характеру», нею ж висунута гіпотеза, що для кожного соціокультурного етносу притаманний

свій специфічний тип особистості з певними домінантною рисою й моделлю поведінки.

Ідентифікація індивіда як члена певного етносу здійснюється на соціально-психологічному рівні, а відтак, уявлення про себе є похідними від самоусвідомлення людиною власної причетності до певної соціальної групи. Деякі етнологи примордіалістського напряму висловлюють думку про генетичну закодованість етнічної ідентичності, тим самим вони наголошують на безсуб'єктній природі цього явища та на тому, що людина є об'єктом етнічної спадковості. Але цю думку ми не вважаємо правомірною, бо генотип – середовищні взаємодії є природним механізмом функціонування геному людини і в формуванні структури властивостей особистості певну роль відіграють не тільки генетичні, а й соціокультурні чинники.

У науковій літературі розглядаються принаймні три головних способи етнічної ідентифікації особистості:

а) природне, успадковане наслідування стереотипів і нормативних траєкторій розвитку етносу;

б) примусове засвоєння певних етнічних традицій;

в) вільний і усвідомлений вибір власної етнічної ідентифікації.

Визначено сім типів етнічної ідентичності особистості, а саме:

1) нормативна, коли образ народу сприймається як позитивний і потреба в ідентифікації визначається індивідуально-типологічними особливостями особистості й ситуацією;

2) етноцентрична з некритичною перевагою сприйняття особистістю власного етносу з елементами етноізоляціонізму;

3) етнодомінуюча, коли належність до етносу є домінантною цінністю особи;

4) етнічний фанатизм як крайня форма етнічної ідентичності особистості, при якій можлива самопожертва;

5) етнічна індиферентність як байдужість до власної ідентичності;

6) етнонігілізм особистості як прояв космополітизму;

7) амбівалентна етнічність, яка неявно виражена в індивіда і здебільшого спостерігається у змішаному етнічному середовищі.

Етнічна ідентифікація особистості залежить від способу усвідомлення індивідом належності до певного етносу. Здебільшого вона є утилітарною й розглядається в категоріях користі, комфортного стану, прагнення до стабільності існування, впорядкованості буття. Етнічність у цьому сенсі постає як засіб прагнення особи до матеріальної переваги, як та репертуарна роль, що свідомо чи несвідомо обрана індивідом або групою. Усвідомлення людиною власної етнічної ідентичності детерміноване конкретними суспільними потребами й індивідуальністю особистості.

Появу терміна «ідентичність» у психології пов'язують з ім'ям видатного вченого Е. Еріксона, який визначає ідентичність як внутрішню тотожність особистості та виділяє деякі елементи ідентичності на рівні індивідуального досвіду. Свідоме почуття особистісної ідентичності базується на двох основних складових:

а) сприймання себе як тотожного й усвідомлення свого існування в просторі та часі;

б) усвідомлення того, що інші суб'єкти соціального мікрооточення визнають моє існування та тотожність.

Визнаний психолог Е. Еріксон розробив епігенетичну теорію розвитку особистості та висунув концепт про «ідентичність особистості» як центральну й інтегральну властивість людини, що сигналізує особі про нерозривний її зв'язок з навколишнім соціальним світом у минулому, сьогоденності та майбутньому. Ідентичність особистості виявляється у центрованості людини на собі, ототожненні себе з певною соціальною групою й оточенням, а також у визначенні цінностей індивіда та значення його соціальної ролі.

Ідентичність — це надзвичайно широкий концепт, вона детермінована значною кількістю біологічних, психологічних, соціальних, політичних і культурних чинників. На думку соціолога Дж. І. Марсіа, за останні 25–30 років тільки у психології було запропоновано більше ніж триста наукових визначень ідентичності. Поняття ідентичності використовується у безпеці мережевих організацій (інженерні науки), психоаналізі (психологія), теорії соціальної ідентичності (соціальна психологія), державній безпеці (державне управління), теорії націй (політичні науки), етнографії (історичні науки), етнології, етнометодології та символічному інтеракціонізмі (соціологія), феноменології (філософія), етнополітології й інших галузях науки.

Етнічна ідентичність — результат онтологоісторичного, соціокультурного та когнітивноемоційного процесів самоусвідомлення людиною її належності до конкретного етносу, що передбачає певний ступінь ототожнення особистості з цим етносом і відособлення індивіда від інших споріднених етносів.

Етнічна ідентифікація є складним психічним процесом, за допомогою якого індивід або група індивідів визначають, до якого етносу він або вони належать як представники певного етносу.

Етнічна ідентифікація особистості — складний полікомпонентний психологічний процес усвідомленого віднесення людиною себе як особистості до певної етнічної спільноти [1].

У сучасному світі проблема етнічної самоідентифікації привертає все більше уваги фахівців різних галузей природничих і соціальних наук. Науковий інтерес до феномену етнічної належнос-

ті вдало обґрунтовує відомий український соціолог М. О. Шульга [3]. Він зазначає, що ступінь упевненості у завтрашньому дні, наявність роботи, житла, громадянські права, можливість навчання дітей у школі й одержання ними спеціальності в сучасних умовах залежить, у першу чергу, від того, хто ти — «корінний» чи «окупант», «автохтон» чи «мігрант», якої ти мовної належності, якого походження «за кров'ю», хто твої дідусь і бабуся, яку релігію сповідуєш. Зважаючи на вищезазначене, сьогодні перед кожною людиною свідомо чи несвідомо постає питання щодо своєї власної етнічної належності.

Персональна ідентифікація — перший крок упізнання особистістю окремих речей, людей, природних і соціальних явищ. Ідентифікація будь-якого соціального явища або соціального процесу вимагає від особистості надвисокого професійного фаху і це безпосередньо стосується етнічної ідентифікації. Етнос є таким соціальним явищем, а етнічна ідентифікація саме такою процедурою, які вимагають не тільки високої персональної кваліфікації, але й високої громадянської відповідальності особистості.

Таким чином, існуючі в сучасній антропологічній та психологічній науках уявлення про етнічну ідентичність особистості й етнічну ідентифікацію за багатьма аспектами є дискусійними, що зумовлює доцільнсть подальшої розробки проблеми етнічної ідентичності особистості.

Методологічні підходи до визначення цієї проблеми базуються на двох альтернативах: одна пропонує примордіалістський (об'єктивістський) підхід до з'ясування походження етнічності; друга використовує інструменталістський і конструктивістський підходи. Згідно з першим підходом, етнос є реально існуючим угрупованням, яке має об'єктивне підґрунтя у природі та суспільстві, його представники належать до однієї раси, мають розширену форму відбору за спорідненістю, що виражається в певних соціальнобіологічних механізмах. Етнічність із цих позицій ґрунтується на природному зв'язку людини зі своєю етнічною групою, і вона детермінована генетичними й географічними чинниками. Подібні думки були висловлені ще Л. Гумільовим, для якого етнос визначається біологічно та географічно й виникає шляхом отримання єдиного заряду енергії — пасіонарного поштовху.

У межах примордіалізму відокремлюється еволюційно-історична течія, що виходить з уявлення про народ як спільноту, яка формується на підставі єдності крові та спільного місця проживання. У цьому сенсі формування етносу є тривалим процесом, завдяки якому створюється соціальна група людей, що історично пов'язана спільністю території, мови й культури.

Протилежний підхід до формування етнічності закладений в інструменталістських і конструктивістських концепціях, які сприймають етнос як факт, але вважають етнічність продуктом етнічних міфів, створених елітою суспільства для досягнення влади, або ідеальним конструктом письменників, науковців, політиків. Для індивіда звернення до культурних традицій є реалізацією прагнення до стабільності, й тому він впевнено використовує міф про спільну історичну долю, історію, культуру свого народу. У конструктивізмі етнос ґрунтується на соціальному конструюванні уявних спільностей і вірі в них із залученням для підтвердження цього історичного контексту.

Окреслені альтернативи мають певну правомірність, оскільки самоусвідомлення етносу здійснюється насамперед самим угрупованням і має як раціональну, так й ірраціональну основу. Раціональне лежить у площині певних об'єктивних ознак єдності представників певного етносу, а ірраціональне пов'язане з міфами суспільної свідомості, які використовують найпотужнішу інтегруючу силу етнічної групи — віру, яка не може бути ані доведена, ані спростована.

Вітчизняним етнополітологом М. Обушним представлена певна класифікація різноманітних підходів щодо визначення етнічної та національної ідентичності:

— ідентичність як суспільний феномен є особливою, незмінною, а тому надсоціальною субстанцією;

— бачення національної ідентичності у межах етнічної;

— національна ідентифікація як складова частина системи особистісних ідентичностей;

— етнічна ідентичність є результатом взаємозв'язку та взаємодії переважно об'єктивних чинників (спільності походження, історичної долі, культури тощо) і самоідентифікації індивіда, тобто національна ідентичність є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ідентитетів і продуктом соціалізації та політизації [2].

Отже, перенесення питання етнічної ідентичності з площини умоглядних філософських і етнополітичних міркувань у площину емпіричних вимірювань ставить багато невирішених питань у концепті онтолого-історичного та гносеологічного підходів до самовизнання етнічної ідентичності. Проблема полягає не тільки у тому, що «той, хто визнає, має бути не тим, кого визнають». Будь-яка фіксована ідентичність не може бути погодженою з міжетнічною рівністю. Політика визнання не буває лінійним переходом від ієрархічного суспільства до суспільства, у якому панує принцип загального громадянства. Будь-яка етнічна ідентичність може існувати і визнаватися у діалозі з іншими етнічними ідентичностями, а реальна політика визнання може існувати завдяки емпіричному моніторингу етнічних відносин. Етнічне панування та підпорядкування мають бути використані як складова моделювання етнічних відносин і сценаріїв їх розвитку.

Зазначимо, що разом з онтолого-історичним, гносеологічним і етнополітичним методологічними підходами до дослідження проблеми етнічної ідентичності особистості перспективними і продуктивними слід вважати індивідуально-типологічний, вітакультурний (метапідхід) і духовно-релігійний підходи [4]. На цей час існує обмаль спеціальних емпіричних досліджень у концепті вищезазначених методологічних підходів, результати психологічного тестування за багатьма аспектами є дискусійними, що актуалізує подальшу розробку проблеми етнічної ідентичності особистості.

Нами здійснено комплексне емпіричне дослідження особливостей етнічної ідентичності особистості психологів і педагогів Одеського регіону з використанням адекватних методик психологічного тестування, які були спрямовані на визначення етнічної належності особистості, оцінку сприйняття етнічної картини світу, особистісну, етнічну та релігійну толерантність, а також виявлення етнічної самосвідомості особистості. Результати запровадженого комплексного психологічного обстеження було проаналізовано з позицій індивідуально-типологічного та вітакультурного підходів до визначення етнічної ідентичності особистості, вони будуть подані у подальших публікаціях [1].

Висновки

1. У сучасній етнології в концепті універсальних положень філософії постмодернізму найбільш поширеною дефініцією етносу стає суб'єктивістська, тобто етнос кваліфікується як група людей, члени якої мають спільну назву (етнонім), комплекс певних спільних рис у культурі та віросповіданні, спільне походження й колективну історичну пам'ять; суб'єктам цієї групи притаманні почуття етнічної солідарності та свідоме визначення своєї етнічної ідентичності, яку слід розглядати як інтегральну рису особистості.

2. Проблема етнічної ідентичності особистості потребує подальшої розробки, яку доцільно проводити з використанням таких методологічних підходів: онтолого-історичного, гносеологічного, екзистенційно-гуманістичного, етнополітичного, соціокультурного, вітакультурного (метапідхід), індивідуально-типологічного та духовно-релігійного.

3. Певні психологічні чинники від народження дитини формують індивідуальність її особистості, становлення якої відбувається в певному культурному та релігійному середовищі, у конкретних етнічно-забарвлених умовах звичаїв, обрядів і традицій у родині та в певному етнонімі. Опанування навичок і вмінь соціально-етнічного і морально-етичного характеру спостерігається в перші роки життя, надалі етнічній ідентифікації особистості притаманна певна етапність у контексті психічного онтогенезу, а в юнацькому віці усвідомлення «Я-концепції» завершує остаточне самоусвідомлення індивідом своєї етнічної ідентичності. Вищезазначене передбачає доречність і доцільність проведення системних, комплексних досліджень щодо визначення особливостей етнічної ідентичності особистості на різних онтогенетичних етапах становлення й формування особистості з позицій психогенетики, вікової психофізіології, етнопсихології та соціальної психології. Визначення детермінант ініціювання і становлення у людини етнічної ідентичності як інтегральної риси особистості потребує використання адекватного психологічного інструментарію, який повинен включати арсенал методик, що спрямовані на виявлення етнічної належності особистості та самоусвідомлення суб'єктом своєї етнічної ідентичності; оцінку сприйняття індивідом етнічної картини світу і встановлення рівня особистісної, етнічної та релігійної толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дегтяренко Т. В.* Підходи до дослідження етнічної ідентичності особистості / Т. В. Дегтяренко, І. М. Лєсньова // Наука і освіта. – 2014. – № 11. – С. 17–22.

2. *Обушний М. І.* Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія і етнодержавознавство» / М. І. Обушний. – К., 1999. – 34 с.

3. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К. : ИС НАНУ, 1996. – 200 с.

4. *Фурман А. В.* Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем / А. В. Фурман // Інформаційний бюлетень інституту експериментальних систем освіти (науково-дослідного). – 2004. – № 4. – С. 4–7.

Надійшла 16.03.2015

Рецензент д-р мед. наук, проф. К. В. Аймедов